

Stichting Oude Gelderse Kerken

Kwartaalblad, jaargang 14, 2016, nummer 3

VENSTER

Sint-Walburgiskerk in Zutphen

Najaarsexcursie naar Berkelland

Museum Schatkamer in Arnhem

De Sint-Walburgiskerk, het nieuwe kroonjuweel van de SOGK

G. Hartman

Al van verre is de toren van de Grote of Sint-Walburgiskerk in Zutphen met zijn 78 meter hoge spits zichtbaar. De kerk zelf is 78 meter lang, 65 meter breed en onder de gewelven 18 meter hoog. Het was tot 1591 een collegiale of kapittelkerk en de parochiekerk van de oude stad van Zutphen. Na de reformatie was het de hoofdkerk van de Nederlands Hervormde Gemeente en in de afgelopen jaren van de PKN Zutphen. Op dinsdag 5 juli 2016 is de Sint-Walburgiskerk in Zutphen overgedragen aan de Stichting Oude Gelderse Kerken (SOGK). Bij de kerk behoort de wereldberoemde Librije. Daar zullen we in een volgend nummer aandacht aan besteden.

De elfde-eeuwse romaanse kerk

Waarschijnlijk zijn er drie voorgangers van de huidige kerk geweest: een kerk die verwoest werd door de Noormannen rond 882, een kerk die na die aanval is gebouwd, en een romaanse kerk. Van deze kerk uit de elfde eeuw zijn wel sporen bewaard en er zijn ook geschreven vermeldingen van. De kerk was van het 'Utrechtse type': hij zag er ongeveer uit als de Pieterskerk in Utrecht, de Sint-Lebuïnus in Deventer, of de Sint-Maarten in Emmerik. De elfde-eeuwse kerk bestond verder waarschijnlijk alleen uit een koor en een transept. Mogelijk is een eerder gebouwd schip toen blijven staan. Wie de Zutphense kerk heeft laten bouwen – de bisschop van Utrecht of de graaf van Zutphen – is niet zeker. De oorkonde die zegt dat de kerk na een brand in 1105 opnieuw werd ingewijd door de bisschop van Utrecht, is een

Foto omslag: Gewelfschilderingen in het koor; in het achterste gewelf is Maria afgebeeld in een stralenkrans, in de gewelfvelden daarvoor staan de vier wijzen, vertegenwoordigers van de vier oude volken: Babyloniërs, Egyptenaren, Grieken en Romeinen. Foto: Carel van Gestel, 2010

vervalsing. De kerk was oorspronkelijk gewijd aan Petrus en Maria. De patroonheilige van de parochie bleef tot aan de reformatie Maria. Sint-Walburgis verscheen pas in de twaalfde eeuw als patroonheilige. Zij was de patroonheilige van het kapittel, dat al vanaf het midden van de elfde eeuw aan de kerk was verbonden. Aan het hoofd van twaalf kanuniken stond een proost en zeker vanaf de dertiende eeuw een deken.

De dertiende-eeuwse gotische kerk

In de eerste helft van de dertiende eeuw werd de romaanse kerk vernieuwd in een romaans-gotische overgangsstijl, verwant aan de kerken in Keulen. Het romaanse elfde-eeuwse koor en transept bleven in gebruik en werden aan de smaak van de tijd aangepast. In het transept zijn nog sporen te zien van de vensters die – net als alle gewelven van het koor, de viering, de korte transeptarmen en de zesdelige gewelven van het middenschip – dateren uit de dertiende eeuw. Het schip is met zijn lage zijbeuken 'koud' (zonder verband) tegen de transeptarmen aangebouwd. Van die zijbeuken zijn

De Sint-Walburgiskerk vanaf de Martinetsingel. Van links naar rechts de toren, het hoge dak van het dwarschip, het open torentje boven het koor en geheel rechts de kapel ten oosten van het koor. Foto: Smiley.toerist, 2015

nog twee colonetten bewaard in de zijschepen, waaraan men kan zien waar de gewelven van de zijschepen begonnen. De kerk had toen een basilicale opbouw.

Later in de dertiende eeuw werd het westelijk deel van de kerk veranderd. De toren is daarvan nog steeds het meest opvallende onderdeel. De derde verdieping van de toren dateert waarschijnlijk van omstreeks 1300.

Latere toevoegingen

Naar de latere bouwactiviteiten is aanzienlijk minder onderzoek verricht. Van circa 1370 tot 1425 werd de kooromgang gebouwd. De beide dertiende-eeuwse nevenkoren werden hierin opgenomen. De kooromgang lijkt sterk op die van de Bovenkerk in Kampen, dat net als Zutphen destijds een bloeiende Hanzestad was.

In 1446 brandde de toren af, waarbij zes klokken, een deel van het middenschip en de zuiderzijbeuk werden vernield. De nieuwe, bredere en hogere zijbeuken, die we nu nog zien, kwamen in of rond 1456 klaar. Zo ontstond een halvenkerk. De toren werd met twee verdiepingen verhoogd en kreeg een hoge houten spits, zodat hij toen volgens som-

mige bronnen 107 meter hoog was. Aan het eind van de vijftiende eeuw werden nog de beide dwarskapellen gebouwd, alsmede het Mariaportaal tegen de noordelijke zijbeuk.

De reformatie

Een beeldenstorm is er in Oost-Nederland en dus ook in Zutphen niet geweest. In 1572 en in 1579 vielen staatse troepen de stad binnen en plunderden de kerk en de Librije. Toen de Spaanse troepen in 1583 de stad innamen, werd de kerk opnieuw geplunderd. Na de verovering door prins Maurits in 1591 bleef Zutphen definitief staats. De Sint-Walburgiskerk werd ingericht voor de hervormde eredienst. De altaren werden verwijderd en in 1595 werd de romaanse crypte vernield en dichtgegooid.

In 1600 brandde de spits na een blikseminslag af tot op het stenen deel van de toren. De nieuwe achtkantige lantaarn reikte niet hoger dan 78 meter. Op het dak van het koor werd in 1729 een open torentje gebouwd. Het stenen raamen traceerwerk van de vensters was verweerd en werd niet lang daarna voor een groot deel vervangen door gietijzeren ramen.

De zuidwestzijde van de Sint-Walburgiskerk. Foto: Michiel Verbeek, 2011

De restauraties

Van 1890 tot 1925 werd de kerk ingrijpend gerestaureerd onder supervisie van Pierre Cuypers. De gietijzeren vensters werden weer vervangen door ramen en traceringen van Franse kalksteen naar een nieuw ontwerp. Balustrades werden vernieuwd en aangevuld naar het gevonden werk. Aanbouwen en inbouwen uit latere eeuwen werden verwijderd. Het Mariaportaal, waar de natuursteen erg had geleden, werd haast volledig vernieuwd, conform het oorspronkelijke werk.

In 1911-1912 werden achter de witkalk de muur- en gewelfschilderingen ontdekt. Ze werden gerestaureerd onder leiding van Cuypers, maar over die restauratie is nogal wat discussie ontstaan. De toren werd gerestaureerd rond 1925.

De Tweede Wereldoorlog en de restauraties daarna

Op 6 februari 1944 vielen bommen in de nabijheid van de kerk, waardoor de ramen aan de noordzijde eruit werden geslagen. Op 7 april 1945 werd de traptoren door de

De Mariaportaal aan de noordzijde van de kerk, gebouwd rond 1500. Foto: Carel van Gestel, 2010

Duitsers opgeblazen om te voorkomen dat de geallieerden vanaf de toren troepenbewegingen zouden kunnen waarnemen. Daardoor werden ook het eerste gewelf van de noorderzijbeuk en twee vensters verwoest. Na de oorlog werd in de eerste plaats de schade hersteld. Op 30 maart 1948 werd tijdens de werkzaamheden de toren voor de derde maal door brand getroffen. De spits brandde af, evenals de houten gebinten in de toren. Vier middeleeuwse en zeventiende-eeuwse klokken vielen te pletter. In 1950 werden ze in dezelfde vorm en met dezelfde opschriften opnieuw gegoten, grotendeels van het oorspronkelijke brons. Ze kregen toen de namen van de vier dochters van koningin Juliana. In 2003 werden er nog twee klokken bijgegoten zodat er nu zes klokken in de toren hangen. Elke zaterdagavond worden ze met de hand geluid.

De reconstructie van de lantaarn uit 1637 was in 1970 voltooid. In de jaren vijftig werden de vensters hersteld in natuursteen. In 1979-1981 waren de daken aan de beurt en daarna de balustraden en pinakels. Ten dele werd het natuursteen vervangen, ten dele werd het in Duitsland

Het interieur naar het oosten. Foto: Carel van Gestel, 2010

geïmpregneerd met kunsthars om de verwerking door luchtverontreiniging tegen te gaan. In 1990-1991 werd het Mariaportaal gerestaureerd.

Van 1993 tot 1999 werd het interieur gerestaureerd. In de zuiderzijbeuk werd een deurtje aangetroffen, dat op de gravenkaart van 1681 als 'doodgraversdeurken' stond aangeduid. Ook werd een muntschat gevonden in het rechter muurkastje in de straalkapel, waar nu het grafmonument van Van Heeckeren staat.

De muur- en gewelvschilderingen

De Sint-Walburgiskerk heeft een van de grootste verzamelingen muur- en gewelvschilderingen in Nederland. De ontdekking ervan in 1911 was een sensatie en leidde tot publicaties in landelijke dagbladen. De schilderingen laten gebeurtenissen uit de Bijbel zien en uit de levens van heiligen, maar ook wapens van aanzienlijke families of personen in de stad zijn afgebeeld. De schilderingen in koor en koorsluiting en viering hebben alle betrekking op de heilsgeschiedenis: de komst van Christus op aarde, Zijn lijden

Muurschilderingen in de Antoniuskapel, links de drie dode koningen uit de legende van de drie levenden en de drie doden, rechts Petrus en Paulus met een schenker. Foto: Carel van Gestel, 2010

Een van de vele zerken uit de zeventiende eeuw; Elisabeth van Dorth stierf op 14 november 1608. Foto: Carel van Gestel, 2010

De koperen doopvont uit 1527. Foto: Carel van Gestel, 2010

en hemelvaart. Er zijn vier ‘filosofen’ afgebeeld en sybillen (waarzegsters), allen met een tekst die betrekking heeft op de komst van Christus.

De oudste schilderijen waren omstreeks 1400 aangebracht. Daarna ging men tot in de zestiende eeuw door met het beschilderen van pijlers, wanden en gewelven met figuratieve voorstellingen en ornamentale motieven. Nieuwe schilderijen werden vooral vervaardigd na verbouwingen en uitbreidingen van het kerkgebouw. Vóór 1820 waren alle schilderijen nog zichtbaar, maar tussen 1820 en 1830 werden ze overgewit: niet omdat ze aanstoot gaven, maar vooral omdat een mooi wit kerkgebouw in de mode was! Toch was de kerk nooit helemaal wit. Met een zekere regelmaat kwamen er weer schilderijen tevoorschijn. Toen in 1890 werd begonnen met de restauratie onder supervisie van Cuypers werd in 1911-1912 de totale omvang van de schilderijen weer ontdekt. Over de wijze van restaureren ontstonden de nodige controversen. Bij de laatste restauratie van de kerk werden de gewelfschilderingen geconserveerd. De conservering van de muur- en pijlerschilderingen duurde van 2000 tot 2003.

De interpretatie van de schilderijen is lang onduidelijk gebleven, maar er is verband tussen de plaats van de schilde-

Detail van het doopvont. Binnen het ‘paviljoen’ is de doop van Christus afgebeeld (Christus is verdwenen, maar de engel en Johannes de Doper zijn behouden) en rond het paviljoen staan de twaalf apostelen. Foto: Carel van Gestel, 2010

ringen en hun functie als altaarstukken voor de zijaltaren van kerk, geplaatst tegen pijlers en in zijkapellen. Daardoor kon van sommige schilderijen alsnog de duiding achterhaald worden. Tegelijkertijd werd daarmee ook meer bekend over de exacte plaatsen van de altaren in de kerk en daarmee van het gebruik van de kerk voor de reformatie.

De epitafen en grafzerken

De kerk bezit enkele interessante epitafen (gedenkstenen), die in wanden zijn aangebracht ter nagedachtenis van geestelijke of wereldlijke personen. Daarnaast is er een grote hoeveelheid grafzerken uit de vijftiende tot negentiende eeuw. De kerk verdiende aan de begravingen, hield ze bij en nummerde de zerken. Dat is op de meeste zerken nog terug te vinden. Een kaart van de graven binnen de kerk uit 1681 en een register uit 1721 zijn bewaard gebleven. In de kerk liggen nog zo'n 250 zerken, bijna geen enkele nog op de oorspronkelijke plaats. De bewerking van de zerken is vaak van zeer hoog niveau. In 1829 werd definitief verboden nog in de kerken te begraven.

Het Baderorgel uit 1637-1643, uitgebreid door Timpe in 1813-1815. Foto: Bert Webbink, 2014

Het grafmonument van Van Heeckeren

In een van de zuidelijke straalkapellen bevindt zich het grafmonument van Walraven van Heeckeren van de Nettelhorst (bij Lochem) en zijn vrouw Maria van Torck, opgericht in 1706. Hij was de landdrost van het Graafschap van Zutphen en ambassadeur van de Republiek in Zweden. Hij woonde in de Hof van Heeckeren, tegenover de Sint-Walburgiskerk. Tijdens de Franse periode is het monument door de familie weggehaald en na het vertrek van de Fransen weer teruggezet.

Het doopvont

Een van de grote bezienswaardigheden van de kerk is de koperen doopvont uit 1527, gemaakt door Gielis van Eynde uit Mechelen. Een geprofileerde voet rust op zes koperen leeuwen. Daarop staat een ronde stam, waar het geprofileerde bekken op rust. Tegen de stam zitten de vier evangelisten: Mattheus met zijn attriboot de engel, Marcus met een leeuw, Lucas met een rund en Johannes met een adelaar. Aan een smeedijzeren kraan hangt het deksel met een torenvormige bekroning. Daarin bevindt zich een voorstelling van de Doop van Christus in de Jordaan. Johannes de Doper en de engel met het doopkleed zijn bewaard geble-

ven, de Christusfiguur is helaas verdwenen. Om het paviljoen bevonden zich de twaalf apostelen; drie figuren ontbreken. Bovenop staan tussen kolommen nog vijf heiligen. Het deksel wordt bekroond door een pelikaan.

Het orgel

Een ander pronkstuk in de kerk is het orgel. De kern dateert van de zeventiende eeuw. Het middeleeuwse orgel hing als een zwaluwnest onder de toren tegen de noordwand. In 1501 werd het boven het Mariaportaal geplaatst. Vanaf 1637 bouwde Hans Henrick Bader een rugwerk en daarna een hoofdwerk. Tussen 1813 en 1815 werd het uitgebreid door J.W. Timpe en verplaatst naar de koorsluiting, waar het bleef tot 1906. Toen werd het onder leiding van G. Spit verplaatst naar de huidige plek voor de toren. Van 1994 tot 1997 werd het orgel door de Gebroeders Reil weer geheel gerestaureerd.

Het Baderorgel is een van de grootste orgels in Nederland uit de zeventiende eeuw. Het heeft drie klavieren en een pedaal en ongeveer 2400 pijpen. Het orgel heeft de typisch heldere, zangerige klank uit die tijd, gemengd met 'stoere' barokelementen. Het is daardoor zeer geschikt voor de werken van Bach en zijn voorgangers. Het orgel wordt beheerd

Een gewelchschildering uit de zestiende eeuw in de zuidbeuk: een man slacht een gans. Foto: Carel van Gestel, 2010

door de Stichting Baderorgel. Deze stichting organiseert niet alleen orgelconcerten maar ook andere muziek-evenementen, en heeft een boek over het orgel het licht doen zien.

De kaarsenkroon

In het koor hangt een grote smeedijzeren kaarsenkroon. De onderste rand is rijk versierd met allerlei afbeeldingen met daaronder de namen van Jezus, Maria, Paulus en de apostelen. Oorspronkelijk was de figuratieve rand 'verguld' en gekleurd. De versieringen in de onderste rand boven de apostelnamen hebben betrekking op de ridderlijke wereld: jacht, dans en minnespel, kastelen, het blazen van een jachthoorn, een valkenier, herten, achtervolgd door honden, hier en daar verscholen konijnen, een dansgroep achter een 'vedelaar', een paartje onder een boom. De eenhoorn is een tiental malen afgebeeld. De twaalfzijdige kroon verwijst naar het Hemels Jeruzalem. In Duitsland zijn vier romaanse kronen bekend, zelfs uit de twaalfde eeuw, maar deze kaarsenkroon is ook een zeldzaam object. Hij dateert mogelijk van het eind van de veertiende eeuw, behoort tot de oudste sierelementen in de kerk en is de enige oude kaarsenkroon in Nederland.

De kaarsenkroon uit het eind van de veertiende eeuw. Foto: Carel van Gestel, 2010

Detail van de kaarsenkroon; in de onderste rand staan de namen van Jezus, Maria en de apostelen, daarboven zijn scènes uit het hoofse leven afgebeeld. Foto: Carel van Gestel, 2010

Over de auteur

Jos Hartman (Zutphen, 1949) was wethouder in Zutphen (o.a. monumentenzorg en stadsvernieuwing), lid van de Staten van Gelderland en onder meer bestuurslid van de SOGK. Hij is bij de Sint-Walburgiskerk betrokken geweest vanuit zijn bestuurlijke functies en als medeoprichter en bestuurslid van de Stichting Librije. Hij werkt tegenwoordig als organisatieadviseur in het Midden-Oosten.

Literatuur

M. Groothedde (red.), *De Sint-Walburgiskerk in Zutphen, Momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk*, Zutphen 1999 (uitvoerige bibliografie)

P.M. le Blanc, 'De restauratie van de schilderijen herbezien', in: Publicatieband Stichting Oude Gelderse Kerken, afl. 18, 1984, 151-172

A. Bos-Oskam, *De kaarsenkroon van de Sint-Walburgiskerk; een Jeruzalemluchter als wegwijzer*, Zutphen, 2006

M. Groothedde, *Een vorstelijke Palts te Zutphen?* Zutphense Archeologische Publicaties 77, Zutphen 2013

G.E. Hartman, 'De altaren in de Sint Walburgiskerk in de 16de eeuw' in: *Zutphen, Tijdschrift voor de historie van Zutphen en omgeving*, 1999-1, 7-20

J. Krijnen e.a., *De toren van de Sint-Walburgiskerk*, Zutphen, De Walburg Pers, 2008

Jan Kuys, *Repertorium van collegiale kapittels in het middeleeuws bisdom Utrecht*, Hilversum 2014

F. Matter e.a., *Herschappen Schoonheid. Het Baderorgel in de St. Walburgiskerk te Zutphen*, Zutphen, 1997

A.D. Renting & J.T.C. Renting-Kuijpers, *Catalogus van de Librije in de St. Walburgiskerk te Zutphen*, Groningen 2008